

הרב אבינועם תעיזי

הגדרת דין הקדמת תפילין של יד לתפילין של ראש

מבוא

הדיון שלפנינו יעסוק בניתוח קטע מהגמרא ומדרשי הלכה העוסקים באותה סוגיה, השוואתם אלו לאלו, בירור גירסותיהם, והעמקה בנפקא מינות ההלכתיות שנובעות מהם. הנושא שבו עוסקים המקורות הללו הוא הקדמת תפילין של יד לתפילין של ראש, שבנוגע אליו מצויים קטע ממסכת מנחות, ושני מדרשים הלכתיים רלוונטיים - בספרי ובמכילתא.

מלבד המקורות הללו נוסף ונעיין גם במקורות מדרשיים והלכתיים נוספים, כגון מדרש תנאים, שאילתות דרב אחאי גאון, ילקוט שמעוני, ועוד. נשתדל להתאימם למקורות הראשיים שבהם דיוננו מטפל, ונעקוב אחר השינויים הקלים שבין אחד לחברו. ייעשה נסיון למצוא קוי יסוד עקרוניים שמאפיינים את המקורות, ואת אופן תפיסתם את הסוגיה. דגש מרכזי ינתן להסתעפויות ההלכתיות, שבאות לידי ביטוי בשולחן ערוך ובנושאי כליו.

דברי המכילתא ובירור הנוסח שלה

במכילתא (מכילתא דרבי ישמעאל פרשת בא פרשה יז) מובא:
 "והיה לך לאות על ירך. כל זמן של יד ביד תן את של ראש בראש. מכאן אמרו, מצות תפילין כשהוא נותן נותן של יד ואחר כך נותן של ראש, וכשהוא חולץ חולץ את של ראש ואחר כך את של יד".

בטרם נרד לבירור התוכן של המכילתא, נברר תחילה את **נוסחה המדוייק**. שכן במהדורה אחרת מכילתא דרבי ישמעאל מהדורת הורוביץ - רבין. מובאת דרשה זו על המילים "והיה לך לאות על ירך **ולטוטפות בין עיניך**", בעוד שבמהדורתנו איתא רק "והיה לך לאות על ירך" (יצויין ששאר מילות הדרשה זהות לחלוטין).

אכן, התוספת שבמהדורה האחרת יוצרת בלבול מסויים: פשוט, לא מצינו בתורה פסוק (שלם) כזה...

הנה; ארבעת הפסוקים בתורה, שמזכירים את מצוות תפילין הם (על פי סדר הופעתם):

- (1) "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך וגו'" (שמות יג, ט).
 (2) "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך וגו'" (שמות יג, טז).
 (3) "וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך וגו'" (דברים ו, ח).
 (4) "וקשרתם אתם לאות על ידכם והיו לטוטפת בין עיניכם" (דברים יא, יח).
 ומסקירת הפסוקים הללו עולה, שהמהדורה האחרת מצטטת בערבוביה את חציו הראשון של פסוק 1 ("והיה לך לאות על ירך"), ואת חציו השני של פסוק 2 ("ולטוטפת בין עיניך"). לפיכך נראה שמדובר כאן בטעות סופר, ושהכוונה המקורית היתה לפרש את פסוק 1 ללא התוספת שאחריו.
 נוסף, שלא מתקבל כל כך על הדעת שהמהדורה האחרת רצתה לצטט את פסוק 2 דווקא, ושגתה בכך שצירפה לו את המילים שבראשו. דבר זה אינו נראה, שכן מדוע להשמיע את הדרשה אודות הנחת תפילין דווקא בפסוק הרלוונטי השני בתורה, ולא להתעכב על כך מיד בפסוק הרלוונטי הראשון?
 זאת ועוד: המשך דברי המכילתא (על פי שתי המהדורות) הוא אודות המילים "ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך", כלומר על המשך הפסוק 1. ומפה עולה ברור למדי שיש להעדיף את נוסח מהדורתנו, שמצטט רק "והיה לך לאות על ירך"¹.
 אגב, גם בילקוט שמעוני (פרשת בא רמז רכב) מובאת דרשה זו על המילים "והיה לך לאות על ירך" (בלי התוספת הנ"ל).

תוכן הלימוד של המכילתא

ומכאן לתוכן הדרשה:
 מטרת המכילתא להדגיש, שיש להנחת התפילין סדר מדויק. תחילה יש להניח תפילין של יד, ואחר כך של ראש. כשחולצים - הסדר מתהפך, ותחילה חולצים של ראש. אמנם ננסה להבין: כיצד בעצם כלול תוכן זה בפסוק?
 לכאורה מסתבר, שלפחות בנוגע לסדר ההנחה - יש באמת מקור בפסוק. שכן תחילה התורה כותבת "והיה לך לאות על ירך", ורק אחר כך היא כותבת "ולזכרון בין עיניך". חכמים למדו בפשטות מסדר המילים, שכן הוא גם הקיום בפועל. תחילה יד ואחר כך ראש. ברם; מנין לנו שגם בקשר לחליצה יש לדקדק? הן בתורה אין שום התייחסות להורדת התפילין אלא רק להנחתם!!
 נשתדל להשיב על תמיהה זו בהמשך, כשנשווה את המכילתא למקורות

1. באומרו עד כה 'מכילתא', כוונתנו ל'מכילתא דרבי ישמעאל'. וב'מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי' מובאת הדרשה על פרק יג פסוק טז (פסוק 2): "והיה לאות על ידכה - ומנין בנותן את התפילין לא יהא נותן אלא של יד [תחילה] ת"ל והיה לאות על ידכה, ומנין כשחולץ אין חולץ אלא של ראש [תחילה] ת"ל ולטוטפות בין עיניך, כל זמן שהן בין עיניך יהיו שתיים".

מקבילים.

מלבד זאת חשוב להצביע על הלשון שבפתיחה - **"מכאן אמרו"**. לשון זו מרמזת, שהלימוד מהפסוק **איננו ישיר**, אלא מסקנה עקיפה שנובעת מעיון נוסף. זאת אומרת, הפסוק עצמו לא נועד ללמדנו את סדר הנחת התפילין, אלא ש"מכאן אמרו"; חכמים בפלפולם הסיקו ממנו הלכה מעשית. נקודה נוספת: המכילתא מציעה לנו מעין 'כותרתי' - **"מצות תפילין"**. הוזה אומר, ההלכה שמובאת בהמשך היא לא רק 'הקדמה ראויה' או 'הידור צדדי', להנחת התפילין אלא **חלק בלתי נפרד מכללות המצוה**. גם לנקודה זו - וכן לזו שלפניה - נשתדל לחזור בעז"ה בהמשך.

השוואה עם לשון הספרי

וזה לשון הספרי (ספרי דברים פיסקא לה) שבו מובאת דרשה דומה: **"וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך, כל זמן שליד ביד תן שלראש בראש, מיכן אמרו כשנותן תפילין נותן שליד תחילה ואחר כך שלראש, כשחולץ חולץ של ראש תחילה ואחר כך של יד"**². עינינו הרואות, שנוסח הספרי זהה למדי לנוסח המכילתא, אלא ששלושה הבדלים קיימים בכל זאת: ראשית - הפסוק של הספרי הוא מספר דברים (לעיל קראנו לו **פסוק 3**), ולא מספר שמות כבמכילתא. שנית - חסרה כאן ה'**כותרתי**' שראינו במכילתא, "מצות תפילין". במקום זה הספרי פשוט כותב **"כשנותן תפילין נותן שליד תחילה וכו"**. שלישית - בספרי מוסיפים את המילה תחילה: **"...נותן שליד תחילה... חולץ של ראש תחילה"**, מה שאין כן במכילתא. להלן נעיין במשמעויות האפשריות של שינויים אלה.

'חפצא' לעומת 'גברא'

נפתח תחילה בניתוח הפסוקים שעליהם מתעכב כל מדרש. כאמור, במכילתא מצינו **"והיה לך לאות על ירך"**, ואילו בספרי דנים ב'**וקשרתם לאות על ירך**'. ההבדל הבולט שבין השניים קשור לחילוק הידוע שבין **'חפצא' ל'גברא'**. דהיינו: הפסוק הראשון מתייחס ל**תפילין עצמם (לחפצא)**. הם צריכים להיות לאות ולזכרון על היד ועל הראש, שנאמר **"והיה לך (דהיינו התפילין)"**. הפסוק השני מתייחס ל**מעשה האדם (לגברא)**, היהודי שמקיים את המצוה. הוא צריך

2. וזהו בדיוק גם הנוסח של מדרש תנאים לדברים פרק ו פסוק ח.

לקשור את התפילין על זרועו שנאמר "וקשרתם".
 דיוק זה מאפשר לנו קצה חוט בנוגע לישוב התמיהות שהעלינו לעיל. שאלנו, מנין לה למכילתא שאף חליצת התפילין צריכה להיעשות בסדר מסויים? והלא כל שהפסוק מדבר אודותיו הוא הנחת התפילין? אלא ההסבר הוא, שכנראה המכילתא הבינה, שפה מדובר על האופן שהתפילין צריכים להיות מונחים מצד עצמם; על "החפצא". "והיה לך לאות על ירך" פירושו, שתמיד (במהלך קיום המצוה) מוכרח להיות אות על היד. וממילא עולה, שלעולם לא יתכנו תפילין של ראש לבדם, שכן אז אין "לאות על ירך". ולכן אין ברירה אלא לחלוץ אותם ברישא, ורק אחר כך את של יד.

או אולי באופן שונה מעט: המכילתא כביכול יהוסיפה את המילים 'כאשר' ו'אז' לתוך הפסוק; כאילו נכתב בו "כאשר והיה לך לאות על ירך אז ולזכרון בין עיניך". כלומר רק בשעה שכבר יש על היד תפילין, דווקא אז יהיו תפילין גם על הראש.

וזהו שאומרת המכילתא: "והיה לך לאות על ירך - כל זמן של יד ביד תן את של ראש בראש". ומוסיפה מיד: "מכאן אמרו וכו'". דהיינו: העובדה שצריך להניח ואף לחלוץ בסדר כזה או אחר היא מסקנה הגיונית שמתבקשת מה"גברא" מאליה על מנת ליישם את דרישת התורה בנוגע ל"חפצא".

אלא שלאור זאת, לא ברור מהו באמת המקור של הספרי בנוגע לסדר חליצתם של התפילין. הלא הספרי מחיל את דרשתו על הפסוק "וקשרתם וגו'", שבו הפניה היא אל ה'גברא'. וממילא קשה להבין, כנ"ל: נכון אמנם שהקשירה צריכה להיות בסדר מסויים אך מה בנוגע לחליצה? נראה, שתירוץ לתמיהה זו נמצא לאחר שנעיין בדברי הגמרא שלהלן.

חיזוק הרעיון על ידי השוואה עם הגמרא

הדרך ללמוד מהפסוק "וקשרתם וגו'" מצויה בגמרא שלפנינו (מנחות לו, א). מגמרא זו יתחזק גם רעיון החילוק שבין "חפצא" לבין "גברא". וזה לשונה: "תנא: כשהוא מניח - מניח של יד ואחר כך מניח של ראש, וכשהוא חולץ - חולץ של ראש ואחר כך חולץ של יד. בשלמא כשהוא מניח - מניח של יד ואחר כך מניח של ראש, דכתיב: וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפת בין עיניך, אלא כשהוא חולץ - חולץ של ראש ואחר כך חולץ של יד מנלן? אמר רבה: רב הונא אסברא לי, אמר קרא: והיו לטוטפת בין עיניך, כל זמן שבין עיניך יהו שתיים". מפרש רש"י: "והיו - משמע שתיים, כל זמן שיהו בין עיניך יהו שתיים. כל זמן שאותן של ראש מונחים, אותן של יד נמי מונחין. אלמא דראש חליץ ברישא".

מניתוחו של קטע זה עולה, שאכן לא כל כך קל ללמוד על סדר החליצה. סדר

ההנחה פשוט יותר, שכן הוא מתברר מתוך **מבנהו** של הפסוק - תחילה כתובה יד ואחר כך בא הראש. ברם; על חליצה לא מדובר בכלל! זוהי קושיית הגמרא, וכפי שהקשינו לעיל. אף התשובה של הגמרא - בשמו של רב הונא - היא בדיוק תשובתנו שלנו: רב הונא מסביר ("רב הונא **אסברא** ליי") שמלבד ההוראה "וקשרתם" - שנוגעת למעשהו של היגבראי - קיימת גם המילה "והיו" - שנוגעת ליחפצאי של התפילין. מילה זו באה לרמוז, שכשמדובר בתפילין של ראש צריכה להתהוות מציאות של "והיו", זאת אומרת לשון **רבים**. איך יתכן הדבר? כשיש בעת ובעונה אחת הן תפילין של יד והן תפילין של ראש.

בסגנון אחר: הביטוי "והיה לך לאות על ירך" מקביל מבחינה אחת לביטוי "והו' לטטפת בין עיניך". בשניהם מדובר - לא על פעולת ההנחה של האדם, אלא - על מצב התפילין מצד עצמם³. יוצא דופן הוא הביטוי "וקשרתם לאות על ירך" שעניינו הוא הקשירה, ושאיננו מספק לי הוראה ברורה בקשר לחליצה. עתה אפשר לחזור לספרי וליישב את דרך לימודו. אף הספרי, בהביאו את הפסוק "וקשרתם וגו'", לא התכוון להתעכב על מבנהו בלבד אלא גם (ובעיקר) על חלקו השני - "והיו לטוטפות בין עיניך". זאת - **בדומה לגמרא שצטטנו**. משם יכול ללמוד את הסדר כולו, מתחילת ההנחה ועד סוף החליצה.

קושיות על הניתוח דלעיל

אלא שעדיין לא נפטרו כליל מחובת ביאורם של המדרשים, שכן מספר קושיות עוד עומדות לפנינו:

א. עיון מדוקדק **במכילתא** מעלה מול עינינו את המילה "תן"; "כל זמן של יד ביד **תן** את של ראש בראש". ברור שזהו פועל שבא בציווי, כלומר הוראה **לגבראי**, מה עליו לעשות. נתון זה הוא סתירה לניתוחנו שכן אנו ניסינו לטעון שהמכילתא מדברת על היחפצאי; כיצד התפילין צריכות לנוח על הגוף. אילו היה כדברינו, אזי הלשון השתנתה ובמכילתא נכתב "כל זמן של יד ביד **יהיה** של ראש בראש (או בדומה לכך)".

ב. אף בנוגע לגמרא יש לברר מספר דיוקים: ראשית, אם הפסוק שהגמרא (והספרי) דורשת ("והיו לטטפת וגו'") והפסוק שהמכילתא דורשת ("והיה לך לאות וגו'") דומים במהותם, מדוע לא תדרוש הגמרא את הפסוק של המכילתא, או לחלופין - מדוע לא תדרוש המכילתא את הפסוק של הגמרא? בהמשך לזה צריך גם לחקור, האם השוני בנוגע לפסוק הנדרש מביא לאיזו **נפקא מינה להלכה**. או שמא רק "משמעות דורשין איכא ביניהו" (מועד קטן ז, ב)⁴.

3. הסבר זה חילק הגאון מרוגוטשוב בספרו "צפנת פענח" על הרמב"ם, הלי תפילין פרק די הלי די רז"ל: "דגבי תפילין של יד המצוה היא ההנחה או הקשירה... אבל בשל ראש המצוה שיהיה מונח וכוי".

4. וראה רש"י: "משמעות דורשין - דמר דריש מתאי קרא, ומר דריש מהאי קרא".

צויין, שלכאורה עיקר השאלה היא על הגמרא, אשר הביאה פסוק מאוחר מספר דברים. היה לה ללכת בעקבות המכילתא ולצטט את הפסוק הראשון (אודות תפילין) שבתורה!

ג. דיוק נוסף בגמרא: כשבוחנים את הסברו של רב הונא מגלים, שהמילים "והיו לטוטפת בין עיניך" מהוות מקור הן לעניין החליצה והן לעניין ההנחה. הלא הוא מסיק מהן ש"כל זמן שבין עיניך יהו שתיים", ומפה שאף בשעת ההנחה צריך להקדים תפילין של יד. ולכאורה לא מובן: מדוע נסתה הגמרא ללמוד מהמבנה של הפסוק ("וקשרתם... והדר והיו") בשעה שיש לה מקור מסוּף הפסוק! למה לי להשתמש בכלל בסדר של המילים על מנת לדרוש בנוגע להנחה, ואחר כך להזדקק ללימוד שני בשביל לדעת את סדר החליצה? הן הכל יכול להסתכם במקור אחד ותו לא?!

יתירה מזו: זה בדיוק מה שעושה הספרי! כפי שראינו, הספרי מביא את הפסוק של הגמרא ובמקום לחלקו לנתחיו הוא לומד (לכאורה) היישר מסופו: מדוע לא תלך הגמרא בעקבות הספרי?

אפשרות שגם הגמרא מסתפקת במסקנה במקור אחד

והנה, בנוגע לסעיף האחרון (ג) אולי יש לומר שאין הכי נמו! אף הגמרא מסתפקת במסקנה במקור אחד שהוא - סופו של הפסוק. כלומר לכתחילה ניסינו באמת ללמוד ממבנהו, אבל הואיל ולא היה בזה מקור עבור החליצה, דחינו מקור זה כליל ושוב איננו נדרשים לו. למסקנה אין לה לגמרא כמקור כי אם הביטוי "והיו לטוטפת בין עיניך" והוא טוב לה הן עבור ההנחה והן עבור החליצה.

ואכן, כך משתמע היטב מהתוספות (תוספות ערכין ג ב ד"ה של יד אינה מעכבת של ראש). הדנים בהלכה שתפילין של יד אינם מעכבים את של ראש: "ואף על גב דאמר בעלמא (מנחות לו א) ולטוטפות בין עיניך - כל זמן שבין עיניך יהיו שנים, היינו בשעה שמניח שניהם צריך להקדים של יד". זאת אומרת: התוספות מדברים על סדר ההנחה, ומהו המקור לעניין לטעמם: המילים "והיו לטוטפת וגו'" ולא "וקשרתם לאות על ירך והדר והיו".

וכן אומר מפורש בעל מעדני יום טוב (מעדני יום טוב על הלכות קטנות לרא"ש [מנחות] הלכות תפילין סימן טו, אות ב בסימוני המעדני יום טוב): "והשתא דאתין להכי, אף להא דמניח של יד תחילה, שמעינן מהכא".

וכן איתא בספר אבודרהם (אבודרהם ברכות השחר): "כשמניח תפילין מניח תפלה של יד ואחר כך של ראש שנאמר (דברים ו', ט) והיו לטוטפות בין עיניך, כשתשים אותו בין עיניך יהיו שנים".

ולסיכום דעתם של אלה, המבנה של הפסוק כבר איננו רלוונטי במסקנה, הואיל ויש מקור טוב הימנו.

חשוב להעיר, שמצד שני ישנם מקורות הפוכים. דהיינו, כאלה הסוברים

שדווקא **המבנה** של הפסוק הוא המקור של סדר ההנחה. לדוגמא הראי"ש כותב (שו"ת הרא"ש כלל ג סימן א): "מי שבא לידו תפילין של ראש קודם של יד, יעבירם ויניח של יד תחלה; אף על פי שאין מעבירין על המצות, מוטב שיעבור ממה שישנה סדר הפסוק, דכתיב: וקשרתם לאות על ירך והיו לטוטפות בין עיניך".

וכן כותב בטורי זהב (ט"ז) ט"ז על שולחן ערוך אורח חיים סימן כה סעיף ה, אות ד בסימוני הטי"ז. על ההלכה "ויניח של יד תחילה (...)" ואח"כ יניח של ראש" - "דכתיב וקשרתם לאות על ירך והדר לאות וגו'".

וכן מובא בשולחן ערוך הרב (שולחן ערוך הרב אורח חיים סימן כ"ה סעיף י"ב): "ואם פגע בשל ראש תחילה יעבור על אותו מצוה ויניח של יד תחילה, כיוון שקדמת של יד לשל ראש הוא מן התורה, שהרי בתחילה נאמר וקשרתם לאות על ירך ואחר כך והיו לטוטפות וגו'".

ולסיכום דעתם של אלה⁵, המבנה של הפסוק עדיין נחשב מקור לסדר ההנחה, ואילו המילים "והיו לטוטפות וגו'" לא באו כי אם עבור החליצה. ויוצא שיש לגמרא **שני לימודים** מהפסוק.

אופנים שונים של הגדרת ההלכה

קצת הבה נחזור לשאר הנקודות שהעלינו לדיון, וננסה להצביע על **קוים עקרוניים** המציינים את המקורות השונים.

יש לומר, שהמכילתא, הספרי והגמרא, חלוקים ביניהם סביב הגדרתה של ההלכה, שצריך להקדים תפילין של יד לתפילין של ראש. שכן אפשריים **ארבעה** אופנים שונים להגדיר את העניין. נציגם תחילה, ולאחריהם נציע נפקא מינות להלכה⁶.

א. אפשר לראות בהלכה זו **חלק ממצוות תפילין של ראש**. זאת אומרת, כך היא **צורת ישיבתם**, שיהיו בצותא עם 'חבריהם' שעל הזרוע. ממש כשם שהתורה צוה שתפילין אלה יהיו בין העיניים ובגובה השער וכו', כך היא רצתה שבאותו זמן שהם מונחים, יהיו על היד תפילין של יד. יוצא שהקדמת תפילין של יד היא איננה עניין עבור עצמם, אלא שהיא מעניקה שלימות לתפילין של ראש. פשוט, **אסור שהם יהיו לבד**.

ב. אפשר לשכלל את האמור באופן הקודם, ולהוסיף למצווה מימד נוסף - **עצם הקשירה**. כלומר, לא זו בלבד שהתפילין שעל הראש צריכים להיות עם יבני לווייה, אלא שאפילו קשירתם צריכה לבוא **דווקא לאחר קשירת התפילין**

5. וראה עוד בתוספות על מנחות לו א ד"ה וקשרתם לאות על ירך והדר והיו לטוטפות בין עיניך - "מכאן קשה לפירוש הקונטרס... משום דכך מצותו דמניח של יד ואח"כ מניח של ראש".

6. בהבא לקמן, עיין ליקוטי שיחות לרבי מליובאוויטש, כרך יט ע" 49.

של יד. כביכול התורה צייתה שיהיו בין העיניים ובגובה השער וכו', וכן שיונחו רק לאחר שהונחו של יד.

אופן זה דומה לאופן הקודם בכך שבשניהם מוגדר דין ההקדמה כחלק משלימותם של תפילין של ראש; ההבדל הוא רק בזה, שעל פי האופן הקודם הדגש הוא **שליטת ה'בדידות'** של תפילין של ראש, ואילו לפי האופן הנוכחי הדגש הוא על **קשירה מוקדמת** של תפילין של יד.

ג. עוד אפשר לתפוס את ההלכה כ**דין צדדי** שמוטל על ה'**גברא'**. דהיינו (וכאמור לעיל), אין פה חלק מהותי ממצוות תפילין של ראש, ואף לא ממצוות תפילין בכלל. אלא יש כאן הלכה **בפני עצמה** שזמן קיומה קודם לגוף המצווה של תפילין; היא מעין **הכנה** לעניין המהותי.

וברור שבאומרנו 'דין צדדי' איננו באים להביע זלזול חלילה, אלא רק לציין את נפרדותה של ההלכה מעצם מצוות התפילין. הבה ניתן דוגמא כדי לשבר את האוזן: ישנה הלכה אחרת (ראה שולחן ערוך אורח חיים סימן כה סעיף ד): ש"צריך שיהיו תפילין עליו בשעת קריאת שמע ותפלה". ואולם חרף חשיבות העניין, מובן שאין זה פרט בגוף המצווה, ושאר הנחת תפילין בלי אמירת קריאת שמע ותפילה איננה חסירה דבר כשלעצמה.

ד. אופן אחרון הוא לראות כאן דין אינטגרלי של נושא התפילין, **חלק מהותי מהמצווה**. סדר ההנחה - כלומר הקדמת תפילין של יד לתפילין של ראש - הוא פרט במצוות תפילין (ודייק: לא רק תפילין של ראש, כפי שהיה באופנים הראשון והשני, אלא יד וראש **גם יחד**). כלל וכלל אין להפריד בין שני העניינים, ורק על ידי ההקדמה מקיימים מצוות תפילין כדבעי.

נפקא מינה להלכה בעקבות ההגדרות השונות

האופנים השונים דלעיל אינם במישור המחשבתי בלבד, אלא בגינם קיימות, לכאורה, מספר השלכות הלכתיות. ולדוגמא:

הבה נשער מקרה, שהתפילין של ראש והתפילין של יד הושמו על הגוף **בעת ובעונה אחת**. או אז נוצר מצב, שמצד אחד התפילין של הראש **אינם לבד**, אבל מצד שני לא בוצע כאן **דין ההקדמה**. מציאות זו תזכה להתייחסות שונה לאור האופנים שפרטנו, וכדלהלן:

על פי האופן **הראשון** אין כל דופי במצב, כי מספיק שיהיו בצוותא שני התפילין, וזה בדיוק מה שקורה. לפיכך **אין מקום לתקן מאומה**.
על פי האופן **השני** לא הונחו התפילין של ראש בשלימות, כי לא קדמה להם הנחת התפילין של יד. מסתבר שיהיה צורך להורידם, ולהניחם שוב. אלא שחשוב לדייק: הבעיה היא רק עם התפילין של ראש, כי כל עניין הסדר הוא פרט **במצוותם שלהם**. לכן אין עניין לחלוץ את התפילין של יד, אלא רק **לשוב**

ולהניח תפילין של ראש.

על פי האופן השלישי מצוות תפילין לא נפגעה כלל. האדם פשוט יחמיקי הלכה מסויימת, שזמן קיומה הוא לפני מצוות תפילין, ואם ירצה - יחזור בתשובה מצד שלימות נפשו... ואולם מצד העניין של מצוות תפילין, אינו חייב לתקן דבר.

על פי האופן הרביעי לא נעשתה מצוות תפילין כראוי. האדם צריך להוריד את שני התפילין, ולהתחיל הכל מחדש. חשוב להדגיש שגם התפילין של יד לא הושמו כהלכה (ולא רק שנפגמה שלימותם של התפילין של ראש).

מחלוקות הפוסקים בנידון

ואמנם מצינו מחלוקות בפוסקים סביב שאלה זו. לדוגמא הנה דברי רבי יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן קכה), שמתייחס לדיעה שיש לפשוט את התפילין שבמקרה שהקדים ראש ליד: "ואם אירע שלבש של ראש תחלה וכנדון שלו, איני רואה טעם לפשיטה זו, ולמה נצריכהו לפושטה? אי משום לקיומי כל זמן שבין עיניך יהיו שתים - יניח גם של יד ויתקיים המקרא". כלומר הרב עמדין סובר שמספיק לדאוג שהתפילין של הראש לא יהיו לבדם על הגוף, ולא חשוב בדיעבד סדר ההנחה.

וכן סובר בעל טורי זהב (הטי"ז) וזה לשונו (טי"ז על שולחן ערוך אורח חיים סימן תרפ"ד סעיף ג, אות ד בסימוני הטי"ז): "אם הניח של ראש תחילה ואחר כך של יד, דודאי אין צריך להסיר אותם ולחזור ולהניחם כסדרן, ואין בזה שום דיעה או סברא לעשות כן (...). אלא כיון שכבר הם על ראשו וידו, בדיעבד קיים על כל פנים מצות תפילין. דהא הטעם בגמרא שם דכתיב והיו לטוטפות בין עיניך, כל זמן שבין עיניך יהיו שניים, וכיון שיש כאן בראשו וידו שניים - די בכך, דהא אף על גב דבשעת התחלה לא עביד שפיר, מכל מקום בהווייתן עליו יש כאן בדין כו"ו".

מאידך מצינו שהמגן אברהם (מגן אברהם אורח חיים סימן תרפד סעיף ג אות ה בסימוני המגן אברהם). סובר להיפך, ופוסק (בנוגע לדין של הוצאת שני ספרי תורה, שאם טעה והתחיל לקרות בשל חנוכה צריך להפסיק ולקרות בשל ראש חדש): "צריך להפסיק - אף על גב דאין מעבירין על המצות הכא מעכבות דדמי להקדים תפילין של ראש לשל יד".

המגן אברהם מסתמך על ספר אבודרהם (אבודרהם ברכת הלחם, זימון, ברכת המזון), אשר מצטט קטע גמרא שאינו מופיע בנוסחנו: "ויש סיוע לדעתנו שציונו לגלול ולהפסיק דקתני התם כל המצות מעכבות, בעי ר' ירמיה - אפילו הקדים תפלה של ראש לתפלה של יד? אמר לו אף אנא סבר כן, ומדקתני מעכבות משמע שאם הניחם כן לא יצא וצריך להניחן כסדר מצותן".

התאמת המדרשים לשיטות השונות

עתה נחזור למקורות המדרשיים שבהם אנו עוסקים, ונתאימם לאופנים שפרשנו לעיל.

נפתח במכילתא, אשר התנסחה במילים: "מצות תפלין כשהוא נותן נותן של יד ואחר כך נותן של ראש וכו'". מלשון זו עולה, שהמכילתא סוברת כמו האופן הרביעי דלעיל, שהקדמת תפלין של יד לתפלין של ראש היא חלק מהותי ממצוות תפלין. ולכן, אם לא הניח תפלין של יד ברישא, לא קיים מצוות תפלין, ועליו לחזור ולהניחם כסדר. אפשר לומר, שמטעם זה מובאת הדרשה דווקא על הפסוק הראשון בתורה שמדבר על מצוות תפלין (ולא על פסוק מספר 2 - "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך וגו'") (שמות יג, טז). כך מומחש שזהו פרט מהותי בעניינם של התפלין, דין עיקרי בגופה של המצוה.

בגמרא, לעומת זאת, יש להבחין בין הלימוד הראשון לבין הלימוד השני. בהתחלה ניסתה הגמרא ללמוד את סדר ההנחה מהקדמת הצלע "וקשרתם לאות על ירך" לצלע "והיו לטטפת וגו'". מהביטוי "וקשרתם" עולה כמו האופן השלישי דלעיל, שההלכה היא דין שמוטל על היגברא, ואינה חלק פנימי מהיחפצא. לכן אין צורך לחזור על הנחת התפלין מחדש אם הסדר השתבש בטעות.

אלא שעדיין היה מקום להסתפק בדבר! אולי בכל זאת פרט זה הוא לעיכובא? וזאת על דרך שמצינו בנוגע להנחת תפלין קודם עמוד השחר, שצריך לחזור ולמשמש בהם כשיגיע זמנם, ורק אז יברך עליהם (ראה מנחות לו, א וברש"י), והוא הדין, אולי, לענייננו, שמכיוון שההנחה לא היתה כראוי יש לשוב ולבצעה...

על כך מובא מיד בגמרא הלימוד השני, אשר נועד לשפוך אור על הלימוד הראשון. וכפי שאומר שם רבה: "רב הונא אסברא ליי". ומהו ההסבר? שאת עניין הסדר למדים מהמילה "והיו" - "כל זמן שבין עיניך יהו שתיים". זאת אומרת, מדובר בחלק ממצוות תפלין של ראש, שאסור להם להיות לבד, דהיינו כמו האופן הראשון דלעיל. ואם טעה והניח קודם את של ראש, אינו חייב לחולצם, אלא יודרו ויניח גם את של יד, והכל יבוא על מקומו בשלום.

ובספרי הלשון שונה מאשר בגמרא, שכן במקום "כל זמן שבין עיניך יהו שתיים" מובא בה "כל זמן שליד ביד תן שלראש בראש". הוה אומר, יש דגש על הקשירה עצמה שתהיה בזמנה המתאים לה, ואם התפלין של ראש לא הונחו לאחר היד, שוב אין להם תקנה אלא שיחלצם וישוב ויניחם. כלומר כפי האופן השני דלעיל. כך אפשר לבאר גם את התוספת של המילה "תחילה", שנועדת

להדגיש את חשיבות ההקדמה; אם אין הנחה של יד "תחילה", שוב לא ניתן להניח תפילין של ראש כמו שצריך!⁷

דיוק בלשונם של הפסוקים שמובאים במדרשים

על כל הנ"ל אפשר להוסיף, שהפסוק שעליו המכילתא דורשת את דרשתה, רומז בעצמו את תוכנה. תחילה נקדים את דברי שולחן ערוך הרב (שולחן ערוך הרב אורח חיים סימן כה סעיף כב). שאומר: "אסור להפסיק בין תפילין של יד לתפילין של ראש, ואפילו במקום שאין גורם לברך ב' ברכות על תפילין של ראש כגון אותם המניחים תפילין בחול המועד בלא ברכה, וכן המניחין תפילין דר"ת צריכים לתכוף ולסמוך תפילין של יד לתפילין של ראש בלי שום הפסק שיחה בינתיים, שנאמר והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך, ולא נאמר והיו לזכרון בין עיניך, אלא משמע ששתיהם נחשבים להויה ועשיה אחת מחמת שצריך לתוכפן זו אחר זו בלי שום הפסק"

(ומקור דבריו בחידושי רבי זרחיה הלוי, בעל הימאור הקטן, שאומר: "ולפי דעתי נראה לי, דמה טעם אמרו סח בין תפילה לתפילה עבירה היא בידו, אף על פי ששתי מצוות הן? כיון דכתיב בהו בתפילין של יד ושל ראש והיו לאות על ירך ולזכרון בין עיניך, צריך זכירה שתהא תיכף תפילה של ראש לתפילה של יד כדי שתהא הויה אחת לשתיהן, ואם הסיח דעתו והפליג בדברים ביניהם עבירה היא בידו").

7. בהערה 7 הבאנו את לשונה של "מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי". מהעובדה ששם מדובר על הפסוק השני בתורה שמדבר על התפילין, וכן לא כתוב שם "מצוות תפילין", מסתבר שהיא איננה סוברת כ"מכילתא דרבי ישמעאל" שמדובר בחלק בלתי נפרד מהמצוה. הלימוד שבה - "ולטוטפות בין עיניך, כל זמן שהן בין עיניך יהיו שתיים" - מצביע, שהיא צועדת בשיטת הגמרא והספרי, שסדר ההקדמה הוא חלק ממצוות תפילין של ראש. בהזדמנות זו נציין לנוסח נוסף, שטרם הוזכר עד כה. הוא מופיע בשאלתנות דרב אחאי גאון פרשת בא שאילתא מה, ונראה דומה לגמרא. אלא שבמקום הפסוק "וקשרתם וגו'" שבנוסחנו, כתב את הפסוק שהובא במכילתא. וזה לשונו: "תנא כשהוא מניח מניח של יד תחלה, ואח"כ של ראש וכשהוא חולץ חולץ של ראש תחלה ואח"כ של יד. בשלמא כשהוא מניח מניח של יד ברישא ואח"כ של ראש דכתיב - והיה לאות על ירך והדר ולזכרון בין עיניך; אלא כשחולץ חולץ של ראש תחלה ואח"כ של יד מנלן? אמר רבה רב המנונא אסברה לי והיו לטוטפות בין עיניך כל זמן שבין עיניך יהו שתיים".

אם כן רואים, שאילו היינו מסתמכים על הפסוק שבמכילתא, אזי היו התפילין של יד והתפילין של ראש "נחשבים להויה ועשיה אחת". רק הואיל ובעל שולחן ערוך הרב לומד את סדר ההקדמה ממקור אחר - מהפסוק "וקשרתם וגו'"⁸ - לכן להלכה כל המשמעות של ה'הויה האחת' מתבטאת רק בעניין ש"צריך לתוכפן זו אחר זו בלי שום הפסק". אמנם לשיטת המכילתא אין צורך לצמצם את משמעות העניין, ושני התפילין הם הויה ועשיה אחת **ממש**. ועל פי זה ברור היטב, מדוע כשמשנים את סדר ההנחה, פוגמים - לדעת המכילתא - בחלק ממהותה של "מצוות תפילין". הלא אז אין זו ה'הויה והעשיה האחת' שהכתוב דורש...

מנגד, הגמרא והספרי מתבססים על כך שתחילה כתוב "וקשרתם לאות על ירך" ואחר כך "והיו לטוטפת בין עיניך"; זאת אומרת, שני ציוויים נפרדים שמוכיחים שאין כאן "הויה ועשיה אחת". אין פלא, אפוא, שעניין הסדר של שני הדברים הנפרדים, אינו פוגע במהות המצוה בכללותה.

שייכות לשתי השיטות בדבר הזיקה שבין שני התפילין

ונראה שאפשר לקשר את כל האמור לשאלה הידועה, האם תפילין של יד ותפילין של ראש מהוות מצוה אחת שמחולקת לשתיים, או שהן שתי מצוות נפרדות. שבענין זה מצינו שתי דיעות כדלהלן.

בזהר הקדוש (זוהר - רעיא מהימנא כרך ג (במדבר) פרשת פנחס דף רנו עמוד א) מובא, ש"הפקודה השישית היא תפילה של יד בזרוע שמאל ומצד הגבורה, ה' דיד כהה, מכתר ועד גבורה ה' ספירות, ואלו הן תפילין של ראש של העמוד האמצעי וכו'". כלומר, מדובר במצוה אחת.

מאידך בספר המצוות לרמב"ם (ספר המצוות לרמב"ם מצות עשה יב ומצות עשה יג), מופיעה המצוה "שצונו להניח תפילין שלראש" והמצוה "שצונו להניח תפילין שליד" כשתי מצוות נפרדות. וכן הוא בסמ"ג (ראה סמ"ג - חלק מצות עשה - מצוה כא כב) ובספר החינוך (ספר החינוך מצוה תכא ומצוה תכב).. יש לומר בפשטות שדעת המכילתא היא כשיטת זוהר, ושלכן היא מתעכבת על הפסוק "והיה לך וגו'" - ציווי אחד; ואילו דעת הספרי והגמרא היא כשיטת הרמב"ם, ולכן הם מתעכבים על הפסוק "וקשרתם... והיו וגו'" - שני ציוויים.

8. ראה לעיל בפסקה "אפשרות שגם הגמרא מסתפקת במסקנה במקור אחד.

סיכום

בחנו שלושה נוסחים שונים של דרשנות הלכתית באותה הסוגיה: גמרא, מכילתא וספרי. הנושא היה הקדמת תפילין של יד לתפילין של ראש, ומצאנו שקיימים הבדלים עקרוניים בתפיסת הסוגיה.⁹ הבדלים אלו באים לידי ביטוי הן בפסוק שעליו דנים¹⁰, הן במבנה הרצאתם של הדברים¹¹, והן בדיוקי לשון קלים¹². עקבנו אחרי המחלוקת אף לתוך דבריהם של הזרז והרמב"ם¹³, ועוד ראשונים ואחרונים. ראינו את השתקפותן של התפיסות השונות בהלכה הנפסקת בשולחן ערוך למעשה¹⁴.

9. נזכיר בקיצור: האם עניין ההקדמה הוא חלק ממצוות תפילין של ראש; האם הוא חלק ממצוות תפילין בכללותה; האם הוא דין על ה"גברא"; האם עצם הקשירה מהווה אף היא עניין חשוב.
10. נזכיר בקיצור: אם דורשים את הפסוק הראשון בתורה שמדבר על תפילין אזי סביר שמדובר על פרט עיקרי במהותה של המצוה; פסוק זה מתעכב על ה"חפצא" של התפילין ולא על פעולת ה"גברא"; בפסוק זה יש רק פועל אחד - "והיה לך".
11. נזכיר בקיצור: בגמרא ישנם שני לימודים שהאחרון בא לשפוך אור ("אסברא") על הראשון.
12. נזכיר בקיצור את הלשונות "מכאן אמרו", "מצוות תפילין", "תני", "יהוי", "תחילה".
13. נזכיר בקיצור: לדעת הזרז שני התפילין הם מצוה אחת; לדעת הרמב"ם אלו שתי מצוות נפרדות.
14. נזכיר בקיצור: האם מי שטעה והניח של ראש תחילה, צריך לחזור ולחלצם על מנת לשוב ולהניח בסדר הנכון.